

ارزیابی تنوع ژنتیکی صفات مورفولوژیک برخی از ژنوتیپ‌های گندم (*Triticum aestivum* L.) با استفاده از روش‌های چند متغیره

محمد جواد بابایی زارچ^۱، محمد حسین فتوکیان^۲ و سهراب محمودی^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند، (نویسنده مسوول: javadbabaei67@gmail.com)

۲- دانشیار، دانشگاه شاهد

۳- دانشیار، دانشگاه بیرجند

تاریخ دریافت: ۹۱/۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲

چکیده

به منظور انتخاب والدین مناسب جهت اهداف اصلاحی شناخت کافی از تنوع ژنتیکی و طبقه‌بندی ژرم پلاسماها ضروری است. بدین منظور تحقیقی در جهت طبقه‌بندی و شناخت تنوع ژنتیکی ۳۵ ژنوتیپ گندم در دو تکرار در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در سال ۱۳۸۸ در دانشگاه شاهد انجام گرفت. در مجموع ۱۵ صفت مورد ارزیابی قرار گرفت. در این تحقیق از صفات مورفولوژیک همچون تعداد روز تا ۵۰ درصد گلدهی، ارتفاع بوته، تعداد ساقه در بوته، تعداد ساقه بارور، تعداد میانگره، طول برگ پرچم، عرض برگ پرچم، زاویه برگ پرچم، طول آخرین میانگره، فاصله برگ پرچم تا سنبله، طول سنبله، تعداد دانه در سنبله، طول ریشک، وزن هزار دانه و عملکرد دانه تک بوته استفاده شد. نتایج تجزیه واریانس برای تمام صفات فوق در سطح یک درصد معنی‌دار بود. دامنه تغییرات و همبستگی بین صفات تنوع ژنتیکی بسیار زیادی بین ارقام مورد مطالعه نشان داد. تجزیه خوشه‌ای به روش وارد برای داده‌های مزرعه‌ای، ژنوتیپ‌های مورد مطالعه را در ۴ گروه قرار داد، که تجزیه واریانس صفات، در بین کلاسترها برای صفت زاویه برگ معنی‌دار بود. نتایج تجزیه به عامل‌ها توانست ۵ عامل را استخراج کند که ۷۵ درصد تغییرات میان صفات را توجیه می‌نمود.

واژه‌های کلیدی: گندم (*Triticum aestivum* L.)، صفات کمی، تجزیه به عامل‌ها، تجزیه خوشه‌ای

مقدمه

(۱۱). با توجه به اهمیت اقتصادی و زراعی این گیاه و ارزش استراتژیک آن، اولین قدم برای ارزیابی میزان تفاوت ژنتیکی و دامنه تنوع بین گندم‌های نان ایران و نیز برنامه‌ریزی هدفمند برای کارهای اصلاحی، اطلاع از تنوع ژنتیکی و روابط خویشاوندی بین ارقام و لاین‌های

گندم به دلیل ویژگی‌های منحصر به فرد، مهمترین گیاه زراعی روی زمین است، که در مساحت وسیعی از اراضی دنیا کشت شده و از نظر سطح زیر کشت و تولید سالانه نسبت به سایر غلات در درجه اول اهمیت می‌باشد

تنظیم نمونه‌های حاوی تنوع بالا، استفاده از روش‌های آماری چند متغیره را ایجاب می‌کند که روش کلاستر بندی طبقه‌ای در مقایسه با سایر روش‌ها دارای مزایایی است از جمله می‌توان از مخلوطی از صفات کیفی و کمی استفاده کرد و در مقایسه با روش‌هایی که بر اساس تنوع گروه‌هایی از افراد استوار است هر فرد با وزن مساوی در تجزیه شرکت می‌کند (۸).

از طرفی، در بین روش‌های چند متغیره، تجزیه به عامل‌ها در شناسایی عوامل مستقلى که به طور جداگانه بر صفات مهم گیاهی مؤثر باشند بسیار حائز اهمیت بوده و روز به روز گسترش می‌یابد. با توجه به استفاده از چرخش وریماکس که واریانس بین عوامل را حداکثر می‌نماید، عواملی که درصد بیشتری از تغییرات بین صفات را توجیه نمایند از اهمیت بیشتری برخوردار می‌باشند (۱۳).

کوچکی و همکاران (۱۰) در بین گیاهان زراعی کشت شده در استان‌های مختلف کشور نیز تنوع ژنتیکی قابل ملاحظه‌ای را گزارش دادند. در زمینه بررسی تنوع ژنتیکی و طبقه‌بندی در گندم مطالعات متعددی صورت گرفته است که به مواردی از آن اشاره می‌شود. در مطالعه‌ای روی ۲۹۸ رقم بومی گندم با استفاده از ۱۲ صفت کمی مشخص شد که بین زمان خوشه رفتن با رسیدگی فیزیولوژیکی، ارتفاع گیاه و تعداد سنبلچه در خوشه همبستگی مثبت و معنی‌داری وجود دارد ولی با وزن هزار دانه، عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه همبستگی منفی وجود داشته است (۱۶). زیائو و پی (۲۰) در آزمایشی روی

مناطق مختلف است. تنوع و انتخاب دو رکن اصلی هر برنامه اصلاحی بوده و انجام انتخاب منوط به وجود تنوع مطلوب از حیث هدف مورد بررسی می‌باشد. برای بهره‌مندی از تنوع موجود و ایجاد تغییرات جدید، ارزیابی ذخایر ژرم‌پلاسم ضروری به نظر می‌رسد (۱۹،۱۵). برای به‌نژادی و تولید ارقام پر محصول، دسترسی به منابع ژنتیکی، اطلاع از ساختار ژنتیکی ژنوتیپ و نحوه توارث صفات ضروری است. منابع ژنتیکی تأمین‌کننده ژن‌های مطلوب هستند که در صورت بهره‌برداری صحیح از آن‌ها می‌توان ارقام جدید و مطلوب را تولید نمود. تنوع ژنتیکی مبنای همه گزینش‌ها است (۲،۱). با توجه به رابطه مثبت بین میزان تنوع ژنتیکی و مقدار وقوع تغییرات تکاملی با افزایش تنوع ژنتیکی دستیابی به صفت مورد علاقه آسان‌تر است (۱).

تنوع فنوتیپی وجود تفاوت فیزیکی قابل مشاهده در یک جمعیت می‌باشد و اجزای ژنتیکی و محیطی را شامل می‌شود. تفاوت‌های ژنوتیپی یکی از اجزای تنوع است که منجر به تنوع ژنتیکی میان افراد درون یک جمعیت یا بین جمعیت‌های درون یک گونه می‌شود و یکی از مهمترین نیازهای اصلاحگران می‌باشد. اساس فنوتیپ بر پایه صفات کمی و کیفی و به وسیله ترکیب ژنوتیپ و عکس‌العمل با محیط می‌باشد (۶). بررسی‌های متعدد بیانگر این واقعیت است که هنوز از تنوع ژنتیکی درون گونه‌ای گندم به طور کامل استفاده نشده است (۱۸). با افزایش تعداد ژرم‌پلاسم، گروه‌بندی و تنظیم تنوع به گروه‌های مورفولوژیک و احتمالاً ژنتیکی نیاز است. نگرش منطقی برای

آینده برای بالا بردن افزایش عملکرد در واحد سطح گندم می‌باشد.

مواد و روش‌ها

به منظور ارزیابی تنوع ژنتیکی ۳۵ ژنوتیپ گندم نان (جدول ۱)، آزمایشی با استفاده از طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۲ تکرار در مزرعه تحقیقاتی دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه شاهد در سال زراعی ۸۹-۱۳۸۸ انجام شد. بذور از بخش مخزن ژن غلات موسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر کرج تهیه گردید. در آماده‌سازی و شخم زمین مورد نظر کودهای شیمیایی اوره و سوپر فسفات تریپل به ترتیب به میزان ۴۰ و ۶۰ کیلوگرم در هکتار مصرف شد. با استفاده از فاروئر فاصله بین خطوط کشت ۲۵ سانتی‌متر تهیه شد. تمام ژنوتیپ‌ها در آبان ماه سال ۱۳۸۸، در خطوطی به طول سه متر با تراکم ۳۰۰ بوته در متر مربع مورد کشت قرار گرفتند. در این آزمایش آبیاری، کوددهی (دو مرحله کود اوره در ابتدای ساقه‌دهی و پایان گلدهی به صورت سرک در هر مرحله ۴۰ کیلوگرم در هکتار)، وجین علف‌های هرز برای تمام ارقام به طور یکسان و بر اساس عرف منطقه بود.

برای اندازه‌گیری صفات مورد نظر، در هر تکرار ۵ بوته به صورت تصادفی انتخاب و بعد از مرحله سنبله‌دهی و گل‌دهی نسبت به اندازه‌گیری صفات اقدام شد. صفات مورد ارزیابی شامل ارتفاع بوته، تعداد پنجه، تعداد پنجه بارور، طول سنبله، طول ریشک، تعداد میانگره، طول و عرض برگ پرچم، زاویه برگ پرچم، وزن هزار دانه، طول آخرین میانگره،

۳۹ رقم گندم زمستانه، ۱۰ صفت کمی را مطالعه و با استفاده از تجزیه به عامل‌ها توانستند تنوع داده‌ها را به پنج عامل اصلی کاهش دهند. آنها عامل اول را ارتفاع بوته و عامل دوم را تعداد دانه در سنبله اصلی نامیدند (۲۰). گل‌آبادی (۵) با ارزیابی صفات زراعی ۳۰۰ ژنوتیپ گندم دوروم، بالاترین ضرایب تنوع ژنتیکی را برای صفات عملکرد دانه، شاخص برداشت، تعداد سنبله در واحد سطح، تعداد دانه در سنبله و وزن دانه در سنبله گزارش نمود. فانگ و همکاران (۳) بر اساس تعدادی از صفات مورفولوژیک شامل تعداد روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، طول سنبله، تعداد دانه در سنبله، وزن هزار دانه و عملکرد دانه‌ی یک سنبله، ۱۲۰ واریته‌ی گندم دوروم را توسط تجزیه‌ی کلاستر به ۵ گروه تقسیم کردند. حیدری و همکاران (۷) در بررسی با استفاده از تجزیه خوشه‌ای ۱۵۷ لاین دابل هاپلوئید گندم آنها را به سه گروه مجزا به ۵۴، ۵۵ و ۵۰ لاین طبقه‌بندی کردند که میانگین مربعات بین گروه‌ها برای همه صفات مهم زراعی به جز عملکرد دانه در واحد سطح بسیار معنی‌دار بود. فراهانی و ارزانی (۴) در مطالعه تنوع ژنتیکی هیبریدهای F_1 گندم دوروم ژنوتیپ‌ها بر مبنای خصوصیات زراعی و مورفولوژیک، به ۸ گروه تفکیک نمودند. هدف از این مطالعه بررسی تنوع ژنتیکی ۳۵ رقم و لاین امیدبخش گندم و گروه‌بندی آنها بر اساس صفات مورفولوژیک و همچنین استفاده از تجزیه به عامل‌ها روی داده‌های حاصل، جهت بررسی ساختار پیچیده صفات در جهت استفاده برای برنامه‌های به‌نژادی در

فاصله برگ پرجم تا سنبله، تعداد دانه در هر سنبله و عملکرد دانه تک‌بوته بود. برای اندازه‌گیری طول ریشک از هر سنبله ۵ ریشک از تمام طول سنبله انتخاب و میانگین‌گیری شد. پس از برداشت سنبله‌ها و انبارداری به مدت ۶۰ روز، هنگامی که رطوبت دانه به ۱۴ درصد رسید نسبت به اندازه‌گیری وزن هزار

دانه اقدام شد. برای آزمون نرمال بودن داده‌ها، محاسبه همبستگی بین صفات، تجزیه واریانس، تجزیه خوشه‌ای، تجزیه به عامل‌ها از نرم افزار SPSS 16 و MINITAB 14 و برای سایر محاسبات از نرم‌افزار EXCEL استفاده شد.

جدول ۱- اسامی ژنوتیپ‌های مورد مطالعه

شماره	رقم	شماره	رقم	شماره	رقم	شماره	رقم	شماره	رقم
۱	Line A	۸	اترک	۱۵	دز	۲۲	شیرودی	۲۹	تجن
۲	کاسکوژن	۹	کویر	۱۶	مهدوی	۲۳	دریا	۳۰	استار
۳	DN-11	۱۰	هیرمند	۱۷	سپاهان	۲۴	مغان ۲	۳۱	شعله
۴	رسول	۱۱	شیراز	۱۸	مرودشت	۲۵	چناب	۳۲	بیات
۵	آذر ۲	۱۲	روشن	۱۹	سیستان	۲۶	مغان ۳	۳۳	اروند
۶	پیشتاژ	۱۳	بک کراس روشن	۲۰	هامون	۲۷	داراب ۲	۳۴	اکبری
۷	کراس شاهی	۱۴	آرتا	۲۱	نیک نژاد	۲۸	بهار	۳۵	فلات

نتایج و بحث

نتایج آمار توصیفی صفات برای ژنوتیپ‌های گندم ارزیابی شده در جدول ۲ نشان داده شده است. دامنه تغییرات برای اکثر صفات طیف وسیعی را نشان داد که حاکی از وجود تنوع بالا بین ژنوتیپ‌های مورد مطالعه است.

وجود دامنه تغییرات وسیع برای اکثر صفات مورد مطالعه، از جهت اصلاح ژرم‌پلاست‌ها بسیار مفید است. به عنوان مثال دامنه تغییرات برای تعداد روز لازم برای ۵۰ درصد گلدهی از ۱۲۱ روز برای ارقام

lineA، DN 11 و ۱۳۰ روز برای رقم شیراز متغیر بود.

دامنه تغییرات زیاد برای ارتفاع شامل ۳۱/۲ سانتی‌متر برای رقم دز و ۱۰۸/۱ سانتی‌متر برای رقم بیات حاکی از آن است که اصلاح‌گر می‌تواند در جهت اصلاح ارقام با ارتفاع مناسب جهت جلوگیری از خوابیدگی و برداشت مکانیزه اقدام کند. تغییرات زیاد برای تعداد ساقه و تعداد ساقه بارور در بوته نیز می‌تواند در جهت اصلاح واریته‌هایی با توان پنجه‌دهی متفاوت مورد استفاده قرار گیرد. تعداد ساقه در بوته از ۴ تا ۱۳/۶ و تعداد

ساقه بارور از ۳/۲ تا ۹/۴ ساقه متفاوت بود. لذا (۱۷) برای این صفات منجر به افزایش تعداد سنبله بارور و همچنین عملکرد دانه در واحد سطح خواهد شد. برنامه‌های به‌نژادی و با توجه به میزان بالای وراثت‌پذیری خصوصی نزدیک به ۷۰ درصد

جدول ۲- مقادیر میانگین، دامنه و انحراف از معیار صفات مورد مطالعه

انحراف معیار	ارقام		میانگین ± خطای استاندارد	صفات
	بیشترین-کمترین	دامنه تغییرات بیشترین-کمترین		
۲/۳۱	شیراز- DN 11 Line A	۱۲۱ - ۱۳۰	۱۲۴/۴۹±۰/۲۷	روز تا ۵۰ درصد گل دهی
۱۵/۸۷	بیات- دز	۳۱/۲۰ - ۱۰۸/۱۰	۷۱/۹۷±۱/۸۹	ارتفاع (cm)
۱/۷۴	شعله- نیک نژاد	۴ - ۱۳/۶۰	۷/۸۱±۰/۲	تعداد ساقه
۱/۳۸	دریا- نیک نژاد	۳/۲۰ - ۹/۴۰	۵/۶۴±۰/۱۶	ساقه بارور
۰/۳۲	روشن، چتاب، بیات، ارون*	۵ - ۶	۵/۱۱±۰/۰۳۸	تعداد میانگره
۳/۴۶	مغان ۳- دز	۱۱/۳۰ - ۲۷/۵۸	۲۰/۸۰±۰/۴۱	طول برگ پرچم (cm)
۰/۱۷	شیرودی و بهار- دز و نیک نژاد	۱/۴۴ - ۱۶/۲	۱/۸۴±۰/۰۲	عرض برگ پرچم (cm)
۲۸/۳۹	مروودشت- شیرودی	۳۰ - ۱۲۹	۶۷/۲۱±۳/۳۹	زاویه برگ (°)
۵/۲۵	روشن- دز	۱۶/۱۰ - ۴۵	۳۲/۹۸±۰/۶۲	طول آخرین میانگره (cm)
۴/۰۸	روشن- دز	۳/۲۰ - ۲۳/۶۰	۱۴/۵۴±۰/۴۸	فاصله برگ پرچم تا سنبله (cm)
۱/۰۳	شیراز- دز	۸/۸۰ - ۱۳/۹۰	۱۱/۱۹±۰/۱۲	طول سنبله (cm)
۱/۵۳	بهار- کاسکوژن، کراس شاهی، روشن	۰ - ۶/۴۰	۴/۷۴±۰/۱۸	طول ریشک (cm)
۵/۰۲	اکبری- نیک نژاد	۱۷/۷۴ - ۴۸/۴۴	۳۵/۱۱±۰/۶	وزن هزار دانه (gr)
۱۰/۱۹	فلات- داراب ۲	۳۴/۶۷ - ۷۹	۵۵/۶۱±۱/۲۱	تعداد دانه در سنبله
۳/۵۰	تجن- نیک نژاد	۲/۸۴ - ۱۸/۸۹	۱۰/۹۹±۰/۴۱	عملکرد دانه تک بوته (gr)

*: ارقام دارای بیشترین تعداد میانگره ذکر شده است. مابقی ارقام دارای ۵ میانگره بودند.

زیاد برای این صفت (۳۰ تا ۱۲۹ درجه) نشان می‌دهد که گیاه با تنظیم زاویه برگ پرچم خود می‌تواند فضای بیشتری را مورد استفاده قرار داده و هدر رفت تشعشعات خورشیدی را کاهش دهد.

اهمیت طول آخرین میانگره و سهم آن در انتقال مواد فتوسنتزی به دانه گیاه گندم مورد تاکید محققان می‌باشد (۹). با عنایت به دامنه تغییرات زیاد آن از ۱۶/۱ تا ۴۰ سانتی‌متر، می‌توان از طریق برنامه‌های انتخاب، این صفت را بهبود بخشید و بازده ناشی از انتخاب در

با توجه به نقش ریشک و طول و عرض برگ پرچم در فتوسنتز و انتقال مواد فتوسنتزی به دانه، انتخاب لاین‌هایی با طول ریشک، طول و عرض برگ پرچم بیشتر می‌تواند باعث افزایش عملکرد دانه شود (۹).

وجود تنوع ژنتیکی بالا برای این صفات، نشان می‌دهد انتخاب برای افزایش مقادیر آنها می‌تواند از راندمان بالایی برخوردار باشد (جدول ۲).

زاویه برگ پرچم نیز می‌تواند از درجه اهمیت بالایی برخوردار باشد. دامنه تغییرات

پرچم تا سنبله رابطه مثبت معنی‌داری وجود داشت. همبستگی مثبت و معنی‌داری بین صفات تعداد ساقه در بوته با تعداد ساقه بارور و عملکرد تک بوته موجود بود و منطقی هم به نظر می‌رسد. افزایش تعداد ساقه بارور در بوته افزایش عملکرد تک بوته را در واحد سطح به همراه دارد. طول سنبله با طول، عرض و زاویه برگ پرچم، طول آخرین میانگره و فاصله برگ پرچم تا سنبله رابطه مثبت معنی‌داری داشت.

طول ریشک همبستگی بالا و مثبتی با عملکرد دانه تک بوته دارد. یکی از نزدیک‌ترین اندام‌های فتوسنتزکننده نزدیک به دانه در گندم ریشک است که افزایش طول آن می‌تواند در جهت عملکرد دانه نقش داشته باشد. یکی از رابطه‌های مثبت بین صفات همبستگی طول برگ پرچم با عرض برگ پرچم، عرض برگ پرچم با وزن هزار دانه، و وزن هزار دانه با عملکرد تک‌بوته می‌باشد. با افزایش سطح برگ، افزایش فتوسنتز و انتقال مواد فتوسنتزی باعث افزایش وزن هزار دانه و عملکرد دانه می‌شود. زاویه برگ پرچم با طول برگ پرچم و طول سنبله همبستگی مثبت دارد.

با افزایش طول برگ پرچم سطح برگ پرچم نیز افزایش می‌یابد و گیاه کارخانه بزرگ‌تری برای فتوسنتز دارد ولی باید توجه کرد که هرچه طول برگ پرچم زیاد می‌شود برگ حالت افتاده به خود می‌گیرد و میزان انرژی خورشیدی جذب شده کاهش خواهد یافت (۱۵).

جهت افزایش میانگین این صفت مطمئناً راندمان بسیار بالایی خواهد بود (جدول ۲).

طول سنبله و تعداد دانه در سنبله نقش مهمی در عملکرد دانه گندم دارد. پروداندویچ (۱۴) نیز سهم کم آثار محیطی بر بروز ژنتیکی صفت طول سنبله و برآورد بالای وراثت‌پذیری خصوصی (۹۴ درصد) را برای آن گزارش نموده است. دامنه تغییرات طول سنبله از ۸/۸ تا ۱۳/۹ سانتی‌متر به ترتیب در ارقام دز و شیراز متفاوت بود. به طور کلی با انتخاب ارقام با طول سنبله زیاد می‌توان به عملکرد بیشتر دست یافت.

مقادیر حداقل و حداکثر وزن هزار دانه از ۱۷/۷۴ تا ۴۸/۴۴ گرم متغیر بود، تفاوت ۲/۷ برابری بین مقادیر حداقل و حداکثر این صفت قابل ملاحظه می‌باشد. برنامه‌های انتخاب برای افزایش وزن هزار دانه بعنوان یکی از اجزای اصلی عملکرد دانه می‌تواند نقش بسزایی در بهبود عملکرد دانه داشته باشد. عملکرد دانه تک بوته هم از ۲/۵۴ تا ۱۸/۸۹ گرم متغیر بود که با ایجاد تراکم مناسب می‌تواند گامی موثر در جهت بهبود عملکرد باشد (جدول ۲).

نتایج تجزیه واریانس (جدول ۳) نشان داد که تفاوت بسیار زیادی بین ژنوتیپ‌های گندم مورد مطالعه برای تمام صفات مورد مطالعه وجود دارد ($p < 0.01$).

بررسی نتایج مربوط به همبستگی بین صفات اندازه‌گیری شده (جدول ۳) نشان داد که ارتفاع بوته با صفات تعداد ساقه، طول سنبله، تعداد میانگره، طول برگ پرچم، عرض برگ پرچم، طول آخرین میانگره و فاصله برگ

جدول ۳- تجزیه واریانس صفات مورد مطالعه بر اساس طرح بلوک‌های کامل تصادفی

میانگین مربعات																
منابع تغییر	درجه آزادی	روز تا ۵۰ درصد گل دهی	ارتفاع بوته	تعداد ساقه	تعداد ساقه بارور	تعداد میانگره	طول برگ پرچم	عرض برگ پرچم	زاویه برگ پرچم	طول آخرین میانگره	فاصله برگ پرچم تا سنبله	طول سنبله	طول ریشک	وزن هزار دانه	تعداد دانه در سنبله	عملکرد دانه تک بوته
بلوک	۱	۰	۲۱۵/۸۴	۰/۸۶	۵/۳۷	۰/۰۰۱	۲/۲۸	۰/۰۵۴	۲۵۵/۳۶	۱/۸۶	۵/۰۳	۲/۲۹	۰/۴۴	۱۱/۷۶	۰/۰۰۱	۲۱/۰۲
ژنوتیپ	۳۴	۱۰/۸۶**	۴۸۴/۱۸**	۵/۴۲**	۲/۹۶**	۰/۱۲**	۲۱/۵۴**	۰/۰۵۱**	۱۵۷۱/۲۱**	۵۱/۰۰۹**	۳۰/۰۷**	۱/۸۷**	۴/۶۹**	۳۹/۷۲**	۲۰/۹/۹۷**	۱۸/۳۲**
خطا	۳۴	۲/۳۵	۲۰/۷۶	۰/۷۲	۰/۷۸	۳/۳۴	۲/۷۲	۰/۰۰۷	۵۷/۲۴	۴/۹۶	۳/۵۹	۰/۲۱	۰/۰۹	۱۱/۰۸	۱/۱۵	۵/۹۴
CV%	-	۱/۲۳	۶/۳۳	۱۰/۹۲	۱۵/۷۱	۱/۱۳	۷/۹۳	۴/۸۴	۱۱/۲۵	۶/۷۵	۱۳/۰۳	۴/۱۲	۶/۴۸	۹/۴۸	۱/۹۲	۱۲/۱۷

* و **: به ترتیب معنی‌داری در سطوح ۵ و ۱ درصد.

جدول ۴- نتایج همبستگی صفات مورد مطالعه

(۱۵)	(۱۴)	(۱۳)	(۱۲)	(۱۱)	(۱۰)	(۹)	(۸)	(۷)	(۶)	(۵)	(۴)	(۳)	(۲)	(۱)	صفات
														۱	روز تا ۵۰ درصد گلدهی (۱)
													۱	۰/۱۰۵	ارتفاع (۲)
												۱	۰/۲۶۰*	-۰/۱۶۵	تعداد ساقه (۳)
											۱	-۰/۸۴۵**	۰/۱۹۸	-۰/۱۷۲	ساقه بارور (۴)
										۱	-۰/۱۴۶	-۰/۰۱۰	۰/۲۵۲*	۰/۳۷۱*	طول سنبله (۵)
									۱	-۰/۴۶	-۰/۲۱۱	-۰/۱۲۴	-۰/۰۹۸	-۰/۴۸۲**	طول ریشک (۶)
								۱	-۰/۱۳۲	۰/۱۲۶	۰/۰۱۰	۰/۰۰۳	۰/۵۳۴**	۰/۱۹۸	تعداد میانگره (۷)
							۱	-۰/۰۸۶	۰/۱۴۴	۰/۴۵۸**	-۰/۰۱۵	-۰/۰۱۵	۰/۴۱۵**	۰/۰۶۸	طول برگ پرچم (۸)
						۱	۰/۴۹۸**	۰/۰۸۳	-۰/۱۹۸	۰/۴۰۳**	۰/۱۴۱	۰/۱۳۸	۰/۲۵۲*	۰/۳۱۷	عرض برگ پرچم (۹)
					۱	-۰/۰۱۱	۰/۲۴۱*	۰/۱۵۷	۰/۰۲۸	۰/۲۵۶*	۰/۰۷۲	۰/۰۷۹	۰/۱۸۹	۰/۱۷۴	زاویه برگ پرچم (۱۰)
				۱	-۰/۱۸۹	۰/۳۲۵**	۰/۲۰۵	۰/۰۰۱	-۰/۱۹۰	۰/۱۲۹	۰/۰۷۷	۰/۱۴۴	۰/۰۸۴	۰/۳۵۱*	وزن هزار دانه (۱۱)
			۱	-۰/۱۰۰	-۰/۴۱۵**	-۰/۲۳۶*	۰/۶۳۰**	۰/۳۶۸**	-۰/۰۶۵	-۰/۳۵۵**	۰/۰۹۱	۰/۰۵۴	۰/۷۴۱**	۰/۱۶۳	طول آخرین میانگره (۱۲)
		۱	-۰/۹۳۷**	-۰/۰۵۶	-۰/۳۴۲**	-۰/۱۹۶	۰/۵۷۰**	۰/۳۶۲**	۰/۰۱۰	۰/۲۵۴*	۰/۰۴۹	۰/۰۱۱	۰/۶۹۴**	۰/۰۷۵	فاصله برگ پرچم (۱۳)
	۱	-۰/۱۱۶	-۰/۰۷۵	-۰/۰۸۴	-۰/۱۴۴	-۰/۲۳۸*	-۰/۰۸۷	-۰/۱۶۹	-۰/۰۶۵	-۰/۰۴۸	-۰/۱۱۳	-۰/۲۳۰	-۰/۰۸۰	-۰/۲۳۲	تعداد دانه در سنبله (۱۴)
۱	-۰/۵۱۰**	-۰/۰۰۵	-۰/۰۵۹	-۰/۵۰۷**	-۰/۰۴۲	۰/۳۴۶**	۰/۱۲۴	-۰/۰۹۶	-۰/۳۰۸**	۰/۰۵۳	-۰/۶۸	۰/۵۰۷**	۰/۱۲۰	-۰/۱۰۸	عملکرد تک دانه (۱۵)

* و **: به ترتیب معنی داری در سطوح ۵ و ۱ درصد.

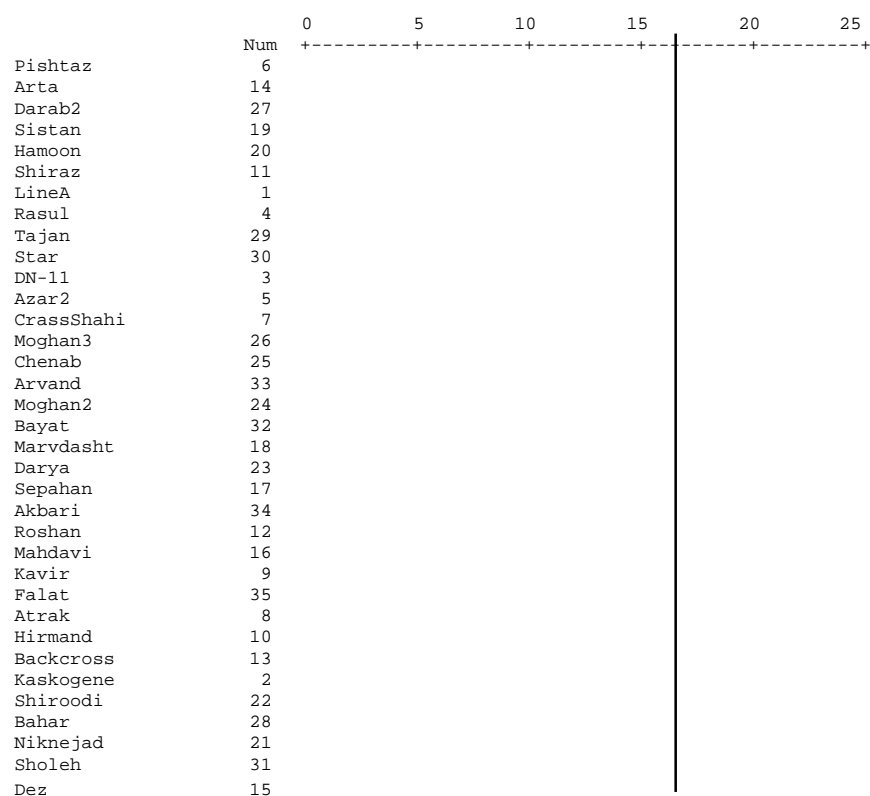
یکی از همبستگی‌های منفی (جدول ۳) که در طی سال‌های اخیر باعث تولید ارقام جدید و پاکوتاه شده است رابطه منفی بین ارتفاع بوته با تعداد دانه در سنبله می‌باشد. کاهش ارتفاع بوته باعث کاهش احتمال ورس و از طرفی افزایش طول سنبله را در پی دارد. افزایش طول سنبله افزایش تعداد دانه در سنبله را منجر شده و این خود راهبردی برای به‌نژادی ارقام با تولید دانه بیشتر می‌باشد.

بر اساس تجزیه خوشه‌ای، ژنوتیپ‌ها در ۴ گروه ژنوتیپی قرار گرفتند (شکل ۱) و در این گروه‌بندی فرض شد که ارقام مورد بررسی در فاصله اقلیدسی ۱۰ در مقیاس تغییر یافته با یکدیگر مشابه هستند. نتایج مربوط به تجزیه واریانس و مقایسه میانگین صفات در گروه‌های حاصل از تجزیه خوشه‌ای (جدول ۵) نشان داد که میانگین مربعات بین گروه‌ها فقط برای صفت زاویه برگ پرچم اختلاف معنی‌دار وجود دارد. گروه‌های ژنوتیپی ۱، ۲، ۳ و ۴ به ترتیب دارای ۷، ۱۱، ۱۱ و ۶ رقم بودند.

گروه ژنوتیپی اول از نظر صفاتی چون تعداد ساقه در بوته، تعداد میانگره و عملکرد دانه تک بوته کمترین میانگین و برای صفت تعداد روز تا گلدهی بیشترین میانگره را داشت. ارقام این گروه نشان می‌دهد که هر چه تعداد روز برای گلدهی بیشتر باشد عملکرد تک‌دانه کم‌تر است و فرصت کمتری برای پر شدن دانه وجود دارد. گروه ژنوتیپی دوم برای صفات ارتفاع بوته، تعداد میانگره، طول برگ پرچم، عرض برگ پرچم، زاویه برگ پرچم، وزن هزار دانه، طول آخرین میانگره، فاصله

برگ پرچم تا سنبله، طول سنبله و تعداد روز تا ۵۰ درصد گلدهی کمترین میانگین و برای صفت تعداد دانه در سنبله بالاترین میانگین را دارا بود. این گروه نیز نشان می‌دهد که ارتفاع کمتر باعث افزایش یکی از صفات مرتبط با عملکرد می‌شود و آن تعداد دانه در سنبله می‌باشد. ارقام این گروه برای تولید واریته‌های پاکوتاه مناسب هستند. گروه سوم نیز برای صفات تعداد ساقه بارور و تعداد روز تا گلدهی کمترین میانگین و برای صفات ارتفاع بوته، طول ریشک، تعداد میانگره، فاصله برگ پرچم تا سنبله و طول سنبله بالاترین میانگین را داشت. کاهش تعداد روز تا گلدهی کاهش تعداد ساقه در بوته را به همراه دارد و ارقام با توان پنجه‌دهی کمتر داری دوره رشدی کوتاهتری هستند و برای تولید واریته‌های کم پنجه برای کشت دیم مناسب هستند.

در گروه چهارم نیز برای صفات تعداد ساقه در بوته تعداد ساقه بارور، تعداد میانگره، طول برگ پرچم، عرض برگ پرچم، زاویه برگ پرچم، وزن هزار دانه، طول آخرین میانگره، عملکرد دانه تک‌بوته بیشترین میانگین و برای صفات طول ریشک و فاصله برگ پرچم تا سنبله کمترین میانگین را داشت. گروه چهارم نشان می‌دهد که افزایش تعداد ساقه و ساقه بارور در بوته و افزایش سطح برگ و زاویه مناسب برگ پرچم و کاهش فاصله برگ پرچم تا سنبله افزایش وزن هزار دانه و عملکرد دانه تک بوته را به همراه دارد. این گروه صفات مهم کمی برای اصلاح در جهت افزایش عملکرد دانه را به همراه دارد.

شکل ۱- دندروگرام حاصل از تجزیه خوشه‌ای ۳۵ ژنوتیپ گندم نان بر اساس ۱۵ صفت مورفولوژیکی

جدول ۵- میانگین مربعات بین گروه‌ها و داخل گروه‌ها، میانگین و انحراف معیار صفات در گروه‌های حاصل از تجزیه خوشه‌ای ژنوتیپ‌های مورد مطالعه گندم نان

صفات	میانگین مربعات بین گروه‌ها		میانگین مربعات داخل گروه‌ها		گروه اول		گروه دوم		گروه سوم		گروه چهارم	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
ارتفاع بوته	۴۷۸/۲۴	۰/۵۸	۱۹۹۴/۹۰	۱/۷۱	۶۸/۴۵	۱/۷۱	۳/۵۱	۵۷/۷۵	۱/۶۳	۹۴/۵۰۵	۲/۰۶	۷۴/۳۴
تعداد ساقه در بوته	۰/۳۷	۰/۵۸	۲۰/۴۸	۱/۰۶	۵/۶۵	۱/۰۶	۵/۵۱	۸/۵	۳/۲۵	۸/۵	۳/۵۳	۸/۷
تعداد ساقه بارور	۲/۶۹	۰/۳۷	۱۱/۶۴	۰/۵۳	۵/۲۳	۰/۵۳	۱/۲۷	۴/۸	۰/۹۱	۵/۴۵	۴/۱۰	۶/۳۵
طول ریشک	۰/۱۶	۰/۱۶	۰/۵	۰/۵	۵	۰	۵	۰	۰/۷۰	۵/۵	۰/۷۰	۵/۵
تعداد میانگره	۷/۳۹	۰/۱۶	۱۲۰/۲۸	۵/۷۹	۶/۷۱	۵/۷۹	۱۸/۳۵	۴/۲۵	۲۲/۶۱	۵/۱۶	۵/۱۶	۲۱/۹۵
طول برگ پرچم	۰/۰۰۴	۰/۰۰۴	۰/۳۴	۰/۳۰	۱/۸۶	۰/۳۰	۱/۷۹	۰/۳۷	۰/۲۰	۱/۸۸	۰/۲۸	۱/۹۷
عرض برگ پرچم	۲۲۰۰/۱۱*	۰/۰۰۴	۱۲۵۲/۵۰	۲۷/۲۹	۶۸	۲۷/۲۹	۷/۷۷	۳۶	۱۷/۶۷	۶۳	۱۸/۰۳	۱۱۵/۷۵
زاویه برگ پرچم	۳/۷۱	۰/۰۰۴	۳۱۲/۷۵	۵/۵۸	۳۳/۰۳	۵/۵۸	۱۰/۴۱	۲۸/۷۵	۹/۰۷	۳۴/۶۵	۱۰/۲۹	۳۸/۱۸
وزن هزار دانه	۵۶/۷۲	۰/۰۰۴	۲۷۳/۵۴	۱۰/۲۵	۳۳/۰۳	۱۰/۲۵	۱۱/۱۰	۲۸/۷۵	۳/۳۴	۳۴/۶۵۵	۸/۳۷	۳۸/۱۸
طول آخرین میانگره	۲۷/۶۳	۰/۰۰۴	۱۷۷/۳۷	۷/۹۵	۱۵/۵۲	۷/۹۵	۸/۹۲	۷/۹۵	۳/۸۳	۱۷/۰۹	۶/۸۹	۱۶/۱۲
فاصله برگ پرچم ...	۵۶/۴۱	۰/۰۰۴	۱۲۷۷/۲۳	۱۴/۹۰	۴۵/۲	۱۴/۹۰	۱۴/۹۰	۵۷/۱۶	۱۴/۹۰	۵۵/۱۶	۱۳/۱۹	۵۰/۶۶
تعداد دانه در سنبله	۳/۵۸	۰/۰۰۴	۱۸۲/۰۱	۵/۰۷	۸/۸۱	۵/۰۷	۹/۰۱	۱۰/۴۱	۶/۶۶	۱۱/۵۷	۱۰/۶۲	۱۱/۶۹
عملکرد تک دانه	۰/۲۶	۰/۰۰۴	۱۲/۱۷۷	۱/۸	۱۱/۳۲	۱/۸	۲/۰۸	۱۰/۸۱	۱/۶۷	۱۱/۶۶	۱/۴۲	۱۱/۴۵
طول سنبله	۵۰	۰/۰۰۴	۳	۴/۹۴	۱۲۶/۵	۴/۹۴	۲/۸۲	۱۲۴	۲/۸۲	۱۲۴	۳/۵	۱۲۵/۵

*: معنی‌داری در سطح احتمال یک درصد.

به منظور درک روابط داخلی صفات و تعیین گروهی متغیرهای با بیشترین همبستگی از تجزیه به عامل‌ها با استفاده از روش مولفه‌های اصلی و چرخش عامل‌ها به روش وریماکس استفاده گردید آن دسته از عامل‌ها که ریشه مشخصه آنها بزرگتر از یک بود، به جهت تهیه ماتریس ضرایب عاملی انتخاب شدند (جدول ۶ و ۷).

جدول ۶- مقادیر ویژه، واریانس نسبی و تجمعی عامل‌ها

عامل	مقادیر ویژه	واریانس نسبی	درصد تجمعی واریانس
۱	۳/۰۷۸	۲۰/۵۱۹	۲۰/۵۱۹
۲	۲/۵۳۸	۱۶/۹۲۱	۳۷/۴۴۰
۳	۲/۲۸۴	۱۵/۲۲۵	۵۲/۶۶۴
۴	۱/۷۰۲	۱۱/۳۴۶	۶۴/۰۱۱
۵	۱/۶۴۷	۱۰/۹۸۱	۷۴/۹۹۲

جدول ۷- نتایج مربوط به تجزیه عامل‌ها

صفات	۱	۲	۳	۴	۵
ارتفاع بوته	۰/۸۶۷	-۰/۱۸۱	-۰/۱۰۱	۰/۰۸۷	۰/۰۰۲
تعداد ساقه در بوته	۰/۰۵۴	۰/۹۱۴	۰/۰۲۱	-۰/۰۱۹	-۰/۱۷۸
تعداد ساقه بارور	۰/۰۸۹	۰/۹۴۸	-۰/۰۷۰	۰/۰۳۴	-۰/۰۲۵
طول ریشک	-۰/۰۷۲	-۰/۱۸۶	۰/۰۶۹	-۰/۱۳۴	-۰/۱۴۹
تعداد میانگره	۰/۶۵۵	-۰/۰۷۴	-۰/۱۶۱	۰/۳۴۲	-۰/۱۳۷
طول برگ پرچم	۰/۴۷۶	-۰/۰۱۷	۰/۶۶۶	-۰/۲۵۳	۰/۱۵۵
عرض برگ پرچم	۰/۱۵۷	۰/۱۳۴	۰/۶۰۴	۰/۲۵۰	۰/۳۷۲
زاویه برگ پرچم	۰/۲۲۲	۰/۱۱۶	۰/۴۶۳	-۰/۰۶۷	-۰/۴۱۲
وزن هزار دانه	-۰/۱۰۹	۰/۲۶۱	۰/۵۵۷	۰/۳۴۶	۰/۱۳۶
طول آخرین میانگره	۰/۸۷۳	۰/۰۳۵	۰/۳۵۰	۰/۰۴۹	-۰/۰۵۳
فاصله برگ پرچم تا سنبله	۰/۸۷۳	-۰/۰۰۶	۰/۲۵۵	-۰/۱۱۵	-۰/۰۵۸
تعداد دانه در سنبله	-۰/۰۷۹	-۰/۰۷۴	۰/۰۸۹	-۰/۰۶۶	۰/۹۰۸
عملکرد تک دانه	-۰/۰۲۷	۰/۷۳۸	۰/۲۰۹	۰/۱۵۵	۰/۵۵۸
طول سنبله	۰/۱۸۸	-۰/۱۷۹	۰/۷۱۲	۰/۰۲۸	-۰/۰۸۲
روز تا ۵۰ درصد گلدهی	۰/۰۲۶	-۰/۲۱۸	۰/۳۹۸	۰/۷۶۵	-۰/۲۷۶

کیفیت دانه، صفات را به ۵ عامل اصلی رسیدگی، خصوصیات سنبله، خصوصیات دانه و کیفیت پروتئین و پنجه‌دهی کاهش داد. عامل اول ۲۰/۵۲ درصد تغییرات را توجیه

در این تجزیه ۵ عامل مستقیم از هم مجموعاً ۷۴/۹۹ درصد تغییرات را توجیه نمودند. لیلا و ال خطیب (۱۲) در تجزیه به عامل‌ها ۱۵ صفت مرتبط با عملکرد و

به طور کلی در بین ژنوتیپ‌های مورد بررسی از نظر تمام صفات مورد بررسی تفاوت قابل ملاحظه‌ای وجود داشت که این خود نشان از کارایی مطلوب ژنوتیپ‌های مورد مطالعه از نظر اهداف اصلاحی می‌باشد. صفاتی چون تعداد دانه در سنبله، تعداد ساقه در بوته، طول سنبله، عرض برگ پرچم و وزن هزار دانه همبستگی شدید مثبتی با عملکرد تک بوته دارند و می‌توان از آنها به عنوان صفات مرتبط با عملکرد ذکر کرد. نتایج تجزیه خوشه‌ای ژنوتیپ‌ها بر اساس ۱۵ صفت مذکور به ۴ کلاستر تقسیم شد که در بین کلاستر صفت زاویه برگ پرچم معنی‌دار بود. کلاستر دوم دارای ژنوتیپ‌های داری توانایی پاکوتاهی بوده و عملکرد متوسط را نیز داشت. نتایج حاصل از تجزیه به عامل‌های صفات نشان داد که ۵ عامل مستقل از هم وجود دارند که مجموعاً توانایی تجزیه ۷۴/۹۹ درصد تغییرات را دارند.

تشکر و قدردانی

از قطب علمی دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه شاهد به خاطر تأمین امکانات و اعتبار مورد نیاز این تحقیق صمیمانه قدردانی می‌گردد.

و مقدار ویژه‌ای برابر با ۳/۰۸ داشت. این عامل شامل ضرایب عاملی مثبت برای صفات ارتفاع بوته، تعداد میانگره، فاصله برگ پرچم تا سنبله بود لذا این عامل به عنوان عامل ارتفاع نامگذاری شد. عامل دوم با توجیه ۱۶/۹۲ درصد از کل تغییرات و با ریشه مشخصه ۲/۵۴ شامل ضرایب عاملی مثبت برای صفات تعداد ساقه در بوته، تعداد ساقه بارور در بوته، عملکرد دانه تک بوته بود که عامل عملکرد نام گرفت.

عامل سوم نیز با توجیه ۱۵/۲۶ درصد تغییرات و همچنین با مقدار ویژه ۲/۲۸ ضرایب عاملی مثبت برای صفات طول سنبله، طول برگ پرچم، عرض برگ پرچم، زاویه برگ پرچم، وزن هزار دانه بود. این عامل را عوامل موثر بر پر کردن دانه معرفی شد. عامل چهارم با توجیه ۱۱/۳۵ درصد از تغییرات و با مقدار ویژه ۱/۷۰ بود. این عامل دارای ضرایب عاملی مثبت برای صفت تعداد روز تا گلدهی و ضریب عاملی منفی برای صفت طول ریشک بود. این عامل به عنوان عامل طول دوره رشد نام‌گذاری شد. عامل پنجم نیز با توجیه ۱۰/۹۸ درصد کل تغییرات و با مقدار ویژه ۱/۶۵ با ضرایب عاملی مثبت برای صفت تعداد دانه در سنبله به عنوان عامل اجزای عملکرد نام‌گذاری شد.

منابع

1. Abd Mishani, S. and A. shah nejate Bushehri. 1997. Advanced plant Breeding. Tehran University Press. 320 pp.
2. Clegg, M.T. 1997. Plant genetic diversity and the struggle to measure selection. Journal Heredity, 88: 1-7.
3. Fang, X.W., E.H. Xiong and W. Zhu. 1996. Cluster analysis of elite wheat germplasm. Jiangsu Agriculture Science, 4: 14-16.

4. Farahani, A. and A. Arzani. 2006. Genetic variation of F₁ hybrid varieties and genotypes of durum wheat using agronomic and morphological traits. *Science and Technology of Agriculture and Natural Resources*, 10(4): 341-354.
5. Gol Abadi, M. 2000. Lines of agronomic characteristics and grain quality of durum wheat in the area of domestic and foreign, Master Thesis Breeding, College of Agriculture, Isfahan University of Technology.
6. Golaktya, P.R. and V.G. Makne. 1991. Genetic diversity in Spanish bunch groundnut. *Journal of Maharashtra Agricultural Universities*, 16(3): 337-339.
7. Heidari, B., GH.A. Saidi and B.A.S. Tabatabaie. 2007. Factor analysis for quantitative traits and path-coefficient analysis for grain yield in wheat. *Science and Technology of Agriculture*, 42: 135-143.
8. Kihupi, A.N. and A.L. Dote. 1989. Genotype and environmental variability in selected rice characters. *Oryza*, 26(2): 129-134.
9. Koocheki, A. and Gh. Sarmdnya. 1998. *Crop Physiology* (translated). Mashhad university publications da Jihad. 400 pp.
10. Koocheki, A., M. Nasiri, M. Jahani-Kandari and Z. buromand reza zade. 2011. Study Biodiversity of industrial plants. *Iranian Journal of Field Crops Research*, 9(3): 301-309.
11. Koochaki, A., M. Nasiri, V. jahanbin and Z. Feizabadi. 2004. Diversity of crop varieties. *Desert Magazine*, 9(1): 49-67.
12. Leilah, A. and A. AL-khateeb. 2005. Statistic analysis of wheat yield under drought condition. *J. Arid Environ*, 61: 483-496.
13. Naghdi poor, A., M. Khodarahmi, A. poorshahbazi and M. Esmaeili. 2011. Factor analysis for yield and other traits in durum wheat. *Journal of Agronomy and Plant Breeding*, 7(1): 84-96.
14. Prodanovic, S. 1993. Genetic values of F₁ wheat hybrids obtained in diallel crosses, review of research work at the Faculty of Agriculture Belgrade, 38(2): 25-37.
15. Salgeren, M.V. Van. 1994. Wild wheats: A monograph of *Aegilops* L. and *Amblypyrum* (jaub and spach) eig. (poaceae) Wageningen Agr. Univ. ICARDA.
16. Shahid Masood, M., A. Javaid, M. Ashiq rabbani and R. anwar. 2005. Phenotypic diversity and trait association in bread wheat (*Triticum aestivum* L.) Landraces from Baluchistan, Pakistan. *Pakistan Journal of Botany*, 37(4): 949- 957.
17. Singh, G.P., H.B. Chaudhary and R. Yadav. 2008. Genetics of flag leaf angle, width, length and area in bread wheat (*Triticum aestivum*). *Indian Journal of Agricultural Science*, 78: 436-438.
18. Sneath, H.A.P. and R.P. Sokal. 1983. *Numerical Taxonomy*. Freeman and company Sanfrancisco, 573 pp.
19. Walton, P.D. 1971. Use of factor analysis in determining characters for yield selection. *Euphytica*, 20: 416-421.
20. Xiao, H. and X. Pei. 1991. Applying factor analysis method to study winter wheat quantity characters and varieties classification. *Acta Agriculturae Universitatis Pekinen Science*, 17: 17-24.

Evaluation of Genetic Diversity of Wheat (*Triticum Aestivum* L.) Genotypes for Morphological Traits using Multivariate Analysis Methods

Mohammad Javad Babaei Zarch¹, Mohammad Hosein Fotokian² and Sohrab Mahmoodi³

1- M.Sc. Student, of University of Birjand, (Corresponding author: javadbabaei67@gmail.com)

2- Associate Professor of University of Shahed

3- Associate Professor of University of Birjand

Received: December 2, 2012

Accepted: February 20, 2013

Abstract

Appropriate selection of donor parent for breeding purposes needs sufficient knowledge about genetic diversity and germplasm classification. In order to investigation and classification of genetic diversity in 35 wheat (*Triticum aestivum* L.) genotypes, an experiment was conducted in University of Shahed based on randomized complete block design with 2 replications in 2009. In present study 15 morphological characteristics such as days to 50% of flowering, plant height, number of stems per plant, number of productive tiller, number of internode, length of flag leaf, width of flag leaf, leaves angle, peduncle length, flag leaf distance to spike, spike length, number of grain per spike, awn length, 1000 grain weight and grain yield per plant were evaluated. The analysis of variance for all the traits indicated significant difference between studied genotypes ($P < 0.01$). Range and correlation analysis between traits, showed considerable genetic variation among studied genotypes. Cluster analysis via Ward method for field data, classified all genotypes in four groups. The ANOVA analysis showed significant difference among the clusters for leaves angle. Factors analysis, extract 5 factors that be able to describe nearly %75 of total variance.

Keywords: Cluster analysis, Factor analysis, Quantitative traits, Wheat (*Triticum aestivum* L.)